

ΔΙΗΓΟΡΙΚΟΣ ΣΥΛΛΟΓΟΣ ΗΡΑΚΛΕΙΟΥ

Οι μουσουλμάνοι στην Κρήτη

ΗΜΕΡΟΛΟΓΙΟ

2007

Τα τελευταία χρόνια παραμονής των μουσουλμάνων στην Κρήτη και η αναχώρησή τους για την Τουρκία

Νίκου Ανδριώτη

Ιστορικού

Η ισχυρή μουσουλμανική παρουσία στην Κρήτη επιτεύχθηκε κατά κύριο λόγο με εξισλαμισμούς του γηγενούς πληθυσμού. Μετά την επανάσταση ωστόσο του 1821-1830 ξεκίνησε η σταδιακή αποδυνάμωση της θέσης των μουσουλμάνων, ενώ ήδη από τα μέσα του 19ου αι., έγινε προφανής στην ύπαιθρο του νησιού η ενδυνάμωση εκείνης των Χριστιανών. Πολλοί μουσουλμάνοι εγκατέλειπαν τις εστίες τους και είτε εγκαθίσταντο στις τειχισμένες πόλεις και σε παρακείμενους οικισμούς είτε αποδημούσαν σε άλλες περιοχές της οθωμανικής αυτοκρατορίας.

Την τελευταία δεκαετία πριν από την αποχώρηση του τουρκικού στρατού (1889-1898) η προσπάθεια ιδιοποίησης της γης από τους χριστιανούς εντάθηκε. Το κύριο χαρακτηριστικό αυτής της

Τουρκοκρητικοί σε επισοδικό δεξιάριο του Ν. Δοΐρα (Αρχειο Ε.Λ.ΙΑ)

περιόδου ήταν οι συστηματικές και εκτεταμένες καταστροφές σπιτιών και καλλιεργειών, με αποτέλεσμα οι περισσότεροι από τους μουσουλμάνους της υπαίθρου να εγκαταλείψουν τις εστίες τους και τμήμα της περιουσίας τους να περιέλθει στους χριστιανούς, είτε με αγορά είτε μετά από καταπάτηση. Από το 1881 έως το 1900 ο μουσουλμανικός πληθυσμός της Κρήτης είχε ήδη μειωθεί στο μισό. Μικρότερη ήταν η έκταση του φαινομένου στον αστικό μουσουλμανικό πληθυσμό (το 1900 οι μουσουλμάνοι αποτελούσαν ακόμη την πλειονότητα στις πόλεις του Ηρακλείου και του Ρεθύμνου), ενώ ο αγροτικός περιορίστηκε δραματικά (83,5%). Πολλοί αναχώρησαν από την Κρήτη τα έτη 1898 και 1899, με προορισμό τη Σμύρνη και τα παράλια της Μικράς Ασίας, τη Ρόδο και την Κω, τη Συρία, τα παράλια της βορείου Αφρικής, καθώς και άλλες περιοχές της οθωμανικής αυτοκρατορίας.

Παρά τη θεσμική κατοχύρωση των δικαιωμάτων της μουσουλμανικής μειονότητας από το νέο καθεστώς της Κρητικής Πολιτείας και παρά την επιθυμία χριστιανών πολιτικών (ιδίως του Ελ. Βενιζέλου) για ειρηνική συμβίωση, οι συγκρούσεις μεταξύ των δύο κοινοτήτων ήταν συχνές, οφειλόμενες άλλοτε σε τοπικές αντιθέσεις και άλλοτε σε όξυνση των ελληνοτουρκικών σχέσεων. Εκτός όμως από την ένταση μεταξύ των δύο κοινοτήτων, υπήρξαν και άλλες διεργασίες, που αποδυνάμωσαν τη θέση των μουσουλμάνων, ιδιαίτερα μετά το 1905. Το ποσοστό συμμετοχής τους στην Κρητική Βουλή περιορίστηκε στο μισό, ενώ απομακρύνθηκαν, άλλοτε οικειοθελώς και άλλοτε όχι, από τα περισσότερα

αξιώματα που κατείχαν. Ο αυξανόμενος εθνικισμός των χριστιανών επέβαλλε στην έναρξη της κάθε βουλευτικής περιόδου την ψήφιση κειμένου περί ένωσης της Κρήτης με την Ελλάδα, ενώ οι συνεχείς παρεμβάσεις των αντιπροσώπων των Μ. Δυνάμεων πετύχαιναν παροδικές μόνο υφέσεις μέχρι την οριστική ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα το 1913.

Εντάσεις σημειώθηκαν και μετά την ενσωμάτωση της Κρήτης στην Ελλάδα, όπως για παράδειγμα την περίοδο του Α΄ Παγκοσμίου πολέμου και μετά την άφιξη χριστιανών προσφύγων από τη Μ. Ασία (1914-1917), ή την περίοδο του ελληνοτουρκικού πολέμου (1919-1922).

Παρ' όλα αυτά δεν έλειπαν και εκδηλώσεις προσέγγισης μεταξύ των δύο αλλόθρησκων «συγκατοίκων». Με αφορμή τον εορτασμό του μπαϊραμιού τον Ιούνιο του 1920, στην πόλη του Ηρακλείου εκφράστηκαν έπαινοι για τη νομιμοφροσύνη των μουσουλμάνων και τονίστηκαν οι αγαθές σχέσεις μεταξύ των δύο στοιχείων. Συχνά αναφέρονταν από τον κρητικό τύπο ως «συμπατριώται» και «συμπολίται» και αντιμετωπίζονταν με ιδιαίτερη συμπάθεια. Στην ύπαιθρο όμως τα πράγματα δεν ήταν τόσο ομαλά, αρκετοί δε από αυτούς αναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν τα χωριά τους και να καταφύγουν στις πόλεις.

Παρα ταύτα, και παρά τα προβλήματα που συνέχισαν να αντιμετωπίζουν, όσοι από αυτούς είχαν παραμείνει στην Κρήτη από το 1898 έως και το 1922 δεν πίστευαν ότι θα έλθει κάποια στιγμή που θα εγκαταλείψουν οριστικά το νησί τους. Σύμφωνα όμως με τη Σύμβαση Ανταλλαγής της Λωζάνης, οι μουσουλμάνοι Έλληνες υπήκοοι έπρεπε μέσα σε ένα ορισμένο διάστημα να αναχωρήσουν αναγκαστικά για την Τουρκία. Η διαδικασία ξεκίνησε τον Αύγουστο του 1923 και ολοκληρώθηκε τον Αύγουστο του 1924. Από την Κρήτη αναχώρησαν συνολικά 23.021 μουσουλμάνοι, 14.277 από την ανατολική Κρήτη και 8.744 από τη δυτική. Ορισμένοι προσπάθησαν να εξαιρεθούν από την ανταλλαγή, άλλοτε επιτυχώς και άλλοτε όχι.

Οι κυριότεροι τόποι εγκατάστασής τους ήταν το Αϊβαλί, ο Τσεσμέ, το Αδραμύτιο, τα Βουρλά, η Φώκαια και τα Καράμπουργνα. Σήμερα αρκετοί Τουρκοκρητικοί δεύτερης και τρίτης γενιάς ζουν στη Σμύρνη και την Κωνσταντινούπολη, πολλοί δε από αυτούς εξακολουθούν να χρησιμοποιούν την κρητική διάλεκτο και να νοσταλγούν την «κρητική πατρίδα».

Μουσική εκδήλωση μουσουλμάνων μπροστά στην Πύλη του Αγίου Γεωργίου

(Αρχείο Βικελαίας Δημοτικής Βιβλιοθήκης)

Η θεσμική θέση των μουσουλμάνων της Κρήτης από την ίδρυση της Κρητικής Πολιτείας (1898) μέχρι την ανταλλαγή πληθυσμών (1923)¹

Κωνσταντίνου Τσιτσελίκη

Επικούρου καθηγητή του Πανεπιστημίου Μακεδονίας

Το νομικό καθεστώς που ίσχυε για τους μουσουλμάνους στην Κρήτη παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, γιατί αποτέλεσε θεσμική γέφυρα μεταξύ δύο διαδοχικών περιόδων, της Κρητικής Πολιτείας και του ελληνικού κράτους, αλλά και γιατί μπορεί να δώσει γόνιμη αφορμή για σκέψεις στο επίκαιρο ζήτημα της διαχείρισης της πολυπολιτισμικότητας σήμερα. Το καθεστώς που εφαρμόστηκε στην Κρήτη βασίστηκε στη λογική του *μυλλέι*, κατάλοιπου της οθωμανικής λογικής περί διαχωρισμού των εθνοθρησκευτικών κοινοτήτων και απονομής προνομίων. Ο θεσμός αυτός συνέβαλε στη συγκρότηση του νομικού, πολιτικού και ιδεολογικού παραδείγματος, το οποίο καθόρισε τη σχέση του ελληνικού κράτους με τους μη χριστιανούς πολίτες του.

Θα ανατρέξουμε στην περίοδο που μεσολάβησε από την ίδρυση της Πολιτείας (1898) μέχρι την ανταλλαγή πληθυσμών (1923), με ενδιάμεσο σταθμό την προσάρτηση της Κρήτης στο Ελληνικό Βασίλειο το 1913. Ο ίδιος ο Ελευθέριος Βενιζέλος εργάστηκε εντατικά για την εν τοις πράγμασι επιτυχημένη εφαρμογή της αρχής της ισότητας για όλους τους πολίτες, χριστιανούς και μουσουλμάνους, στην Κρήτη και στην Ελλάδα, θεωρώντας τη ως προϋπόθεση για την επίτευξη κοινωνικής ειρήνης. Ήδη από το 1906 διέβλεπε από την Κρήτη ότι η Ελλάδα «θα καταστή ημέραν τινά και μουσουλμανική δύναμις» με την εδαφική της εξάπλωση. Έτσι, το καθεστώς προστασίας των μουσουλμάνων της Κρητικής Πολιτείας θα κληροδοτηθεί στην Ελλάδα με το τέλος των Βαλκανικών Πολέμων και θα καταργηθεί με την εφαρμογή της υποχρεωτικής ανταλλαγής ελληνοτουρκικών πληθυσμών το 1923 και τη μείωση στο ελάχιστο του μουσουλμανικού πληθυσμού του νησιού.

Η περίοδος της Κρητικής Πολιτείας (1898-1912)

Η εφήμερη Κρητική Πολιτεία οργανώθηκε στο θεσμικό υπόβαθρο της Σύμβασης της Χαλέπας (1878), με την οποία κατοχυρώθηκε το ημιαυτόνομο καθεστώς του νησιού. Αποτελεί δε προϊόν των χριστιανικών εξεγέρσεων κατά της οθωμανικής κυριαρχίας μετά το 1889, 1894), που οδήγησαν στην επέμβαση των Μεγάλων Δυνάμεων. Έτσι, από το 1898 η Κρήτη ανακηρύχθηκε αυτόνομη πολιτεία, υπό την επικυριαρχία του Σουλτάνου και του Βασιλιά της Ελλάδας, αλλά και την εγγύηση των ευρωπαϊκών Δυνάμεων (Αγγλίας, Γαλλίας, Ιταλίας και Ρωσίας). Απέκρινε επίσης Σύμβαση (Σ 1899 και 1907) και θεσμικά όργανα άσκησης εξουσίας, με έντονο ελληνικό χαρακτήρα, ενώ οι μουσουλμάνοι αντιμετωπίστηκαν ως εθνοθρησκευτική ομάδα με διακριτά προνόμια και ως πολιτική οντότητα με ειδική αντιπροσώπευση, στο πρότυπο του *μυλλέι*. Ταυτόχρονα, όμως, απέκριναν και τη νεοτερική θέση του πολίτη, που είναι συνυφασμένη με την ισότιμη απόλαυση όλων των συνταγματικά κατοχυρωμένων ατομικών και πολιτικών δικαιωμάτων.

1 Το κείμενο αυτό βασίζεται σε υπό έκδοση μελέτη του συγγραφέα, με τίτλο «Legal and political aspects regarding old and new Islam in Greece».

Η συμμετοχή των μουσουλμάνων Κρητών στο νέο κρατικό μόρφωμα ήταν καθορισμένη με τη μορφή ποσόδεσης ήδη από τη σύνταξη του πρώτου κρητικού Συντάγματος: Η 16μελής συντακτική επιτροπή απαρτιζόταν από 12 χριστιανούς και 4 μουσουλμάνους, η δε επιτροπή οργάνωσης του δικαστικού από τρεις χριστιανούς και έναν μουσουλμάνο. Ωστόσο, παρά το ιδιαίτερα αναλυτικό νομικό καθεστώς προστασίας τους, οι μουσουλμάνοι εγκατέλειπαν σταδιακά το νησί αναζητώντας ασφάλεια, καθώς διέβλεπαν ότι η ένωση με το Ελληνικό Βασίλειο βρισκόταν ολοένα και πιο κοντά.

Στα κρητικά Συντάγματα, επίσημη γλώσσα της Πολιτείας (5, Σ 1899) ορίζεται η ελληνική, καθώς αποτελούσε και τη μητρική για τη συντριπτική πλειοψηφία του πληθυσμού, χριστιανών και μουσουλμάνων, ενώ το ορθόδοξο χριστιανικό δόγμα (2, Σ 1907) ορίζεται ως “η επικρατούσα θρησκεία” ύστερα από μακρές συζητήσεις. Από την άλλη πλευρά, διασφαλίστηκε για τους μουσουλμάνους, με πλήθος συνταγματικών διατάξεων, ειδικό καθεστώς αυτονομίας σε θέματα κοινοτικής οργάνωσης, πολιτικής εκπροσώπησης, θρησκευτικής ελευθερίας, κοινοτικής περιουσίας και εκπαίδευσης. Έτσι, το καθεστώς των μουσουλμανικών κοινοτήτων ρυθμίστηκε λεπτομερώς από ειδικούς νόμους (Ν. 145/1900, Ν. 434/1901, Ν. 727/1907), οι οποίοι εφαρμόστηκαν σε ένα βαθμό και μετά το 1913.

Η περίοδος του ελληνικού κράτους (1913-1923)

Με την εδαφική επέκταση της Ελλάδας, οι μουσουλμάνοι (περίπου 580.000) αποτέλεσαν μενόντια, το δε ελληνικό δίκαιο διατήρησε εν πολλοίς γι' αυτούς το προηγούμενο καθεστώς, σύμφωνα με τις επιταγές της Συνθήκης των Αθηνών (1913). Έτσι, ο Νόμος 147/1914 επεξέτεινε την εφαρμογή του ελληνικού δικαίου στις Νέες Χώρες, διατηρώντας όμως τις ιδιαιτερότητες που χαρακτήριζαν τη νομική προστασία των μουσουλμάνων. Γενικά, μπορεί να πει κανείς ότι το νομικό καθεστώς των μουσουλμανικών κοινοτήτων της Κρήτης διατηρήθηκε σχεδόν ακέραιο κατά την περίοδο της Κρητικής Πολιτείας, κληροδοτήθηκε δε στη νέα εποχή με μικρές τροποποιήσεις.

Το δίκαιο αυτό, που εφαρμόστηκε από το 1913 σε όλη την Ελλάδα (άρα και στην Κρήτη), βασίστηκε στις ρυθμίσεις που υιοθετήθηκαν για τους μουσουλμάνους της Θεσσαλίας το 1881, και κυρίως στο καθεστώς των μουσουλμάνων του νησιού, από το 1899. Η μεταλαμπάδευση αυτή οφείλεται εν πολλοίς στον Ελευθέριο Βενιζέλο, ο οποίος συνέχισε το πολιτικό πρόγραμμα διαχείρισης της εθνοθρησκευτικής ειρεότητας και στην Ελλάδα μέχρι το 1923, αλλά και αργότερα, μέχρι το τέλος της πολιτικής του σταδιοδρομίας.

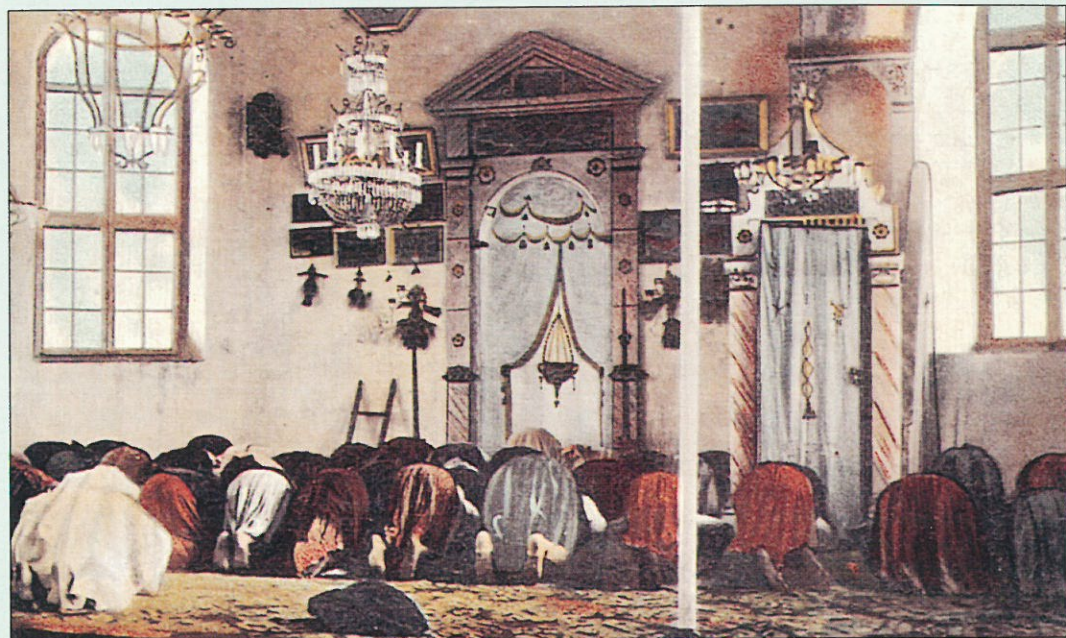
Το 1913 όσοι κάτοικοι της Κρήτης, μεταξύ των οποίων βεβαίως και οι μουσουλμάνοι, δεν είχαν μεταναστεύσει, απέκτησαν την ελληνική ιθαγένεια. Ορισμένοι διατήρησαν την οθωμανική ή απέκτησαν ιθαγένεια τρίτου κράτους (συχνά ιταλική), με αποτέλεσμα την εξαίρεσή τους από την υποχρεωτική ανταλλαγή πληθυσμών.

Το πεδίο των ειδικών ρυθμίσεων

1. Οι κοινότητες

Στο πρότυπο του *μιντάν*, οι μουσουλμάνοι της Κρήτης, όπως και της Ελλάδας, ήταν οργανωμένοι σε τοπικές κοινότητες, με αυτοδιοικούμενους θεσμούς κοινωνικού, θρησκευτικού και εκπαιδευτικού χαρακτήρα. Η *δημογεροντία*, θεσμός και των χριστιανών του νησιού, αποτελείτο από τους πρεσβύτερους της κοινότητας με μόρφωση και περιουσία, καθώς συνιστούσε το κεντρικό όργανο διαχείρισης των κοινοτικών ζητημάτων. Αναδεικνυόταν από τον άρρενα

πληθυσμό της κοινότητας και ρύθμιζε τις κοινωικές υποθέσεις, δηλαδή τα σχολεία, τα τεμένη και άλλα κτήρια θρησκευτικού χαρακτήρα, τα πτωχοκομεία και τα ορφανοτροφεία, τη διαχείριση της περιουσίας των ανήλικων ορφανών, αλλά και τεχνικές υποδομές δημόσιου χαρακτήρα, όπως το σύστημα ύδρευσης. Οι δημογεροντίες απέκτησαν νομική προσωπικότητα με τη Συνθήκη των Αθηνών (Πρωτόκολλο 3), ενώ εκπροσωπούσαν θεσμικά το μουσουλμανικό πληθυσμό απέναντι στις κρατικές αρχές και αναλάμβαναν τη διατύπωση αιτημάτων ή τη διαπραγμάτευση καίριων ζητημάτων. Για παράδειγμα, μετά την αναγγελία της υποχρεωτικής ανταλλαγής πληθυσμών, ο επικεφαλής της Μουσουλμανικής Κοινότητας Χανίων μετέβη στην Αθήνα, επιχειρώντας να αποφύγει την ανταλλαγή ή έστω να διαπραγματευτεί τους όρους διεξαγωγής της, προκειμένου να διασφαλίσει τα περιουσιακά δικαιώματα των ανταλλαξιμών.

Οθωμανοί προσευχόμενοι σε ιβάνι των Χανίων (Αρχείο Ε.Λ.Ι.Α.)

ii. Τα θρησκευτικά ιδρύματα (βακούφια)

Τα μουσουλμανικά ιδρύματα, δηλαδή τα βακούφια, αποτελούσαν περιουσιακά αφιερώματα, δωρεές υπέρ τεμένους, σχολείου ή της κοινότητας, είχαν δε νομική προσωπικότητα και διέπονταν από ειδικό νομικό καθεστώς, που πήγαινε από το οθωμανικό δίκαιο. Το δίκαιο αυτό εφαρμόστηκε τόσο από την Κρητική Πολιτεία όσο και από την Ελλάδα. Σύμφωνα με τον Ν. 145/1900, ως βακούφια αναγνωρίζονταν τα ιαζμιά, τα μετζζία και οι τεκέδες, τα κτήρια που εξυπηρετούσαν θρησκευτικούς ή εκπαιδευτικούς σκοπούς, τα θρησκευτικά σχολεία (*medrese*), οι βιβλιοθήκες και τα υδραγωγεία, οι βρύσες και τα νεκροταφεία. Σύμφωνα με το άρθρο 107, κοινό και στα δύο Κρητικά Συντάγματα, όλα τα βακούφια μετατράπηκαν σε ιδιωτική περιουσία, εκτός εκείνων που αποτελούσαν ευαγή ιδρύματα χωρίς έσοδα ή με εντελώς φιλανθρωπικό ή θρησκευτικό στόχο, τα οποία διαχειρίζονταν άμεσα η μουσουλμανική κοινότητα.

Τα βακούφια διοικούσε αρμόδια επιτροπή, στο πλαίσιο της *Δημογεροντίας* κάθε μουσουλμανικής κοινότητας, στην οποία συμμετείχε με βαρύνουσα γνώμη ο μουφτίς. Ωστόσο, δεν ήταν σπάνιο η δημόσια διοίκηση να παρεμβαίνει στα εσωτερικά πράγματα της κοινότητας και

να διορίζει τη βακουφική επιτροπή, παραβιάζοντας τα όρια της κοινοτικής αυτονομίας. Μάλιστα στην Κρήτη τέτοιος διορισμός έγινε και με νομοθετική πρόβλεψη (Ν. 2344/1920), σύμφωνα με την οποία ο Νομάρχης διόριζε τα μέλη των επιτροπών μέχρι να προκυρνηθούν εκλογές.

iii. Πολιτική εκπροσώπηση

Η μουσουλμανική κοινότητα είχε θεσμοθετημένη αντιπροσώπευση στο Κρητικό Κοινοβούλιο, ενώ στην τοπική αυτοδιοίκηση, δημαρχιακοί σύμβουλοι και δήμαρχοι μουσουλμάνοι, εκλέγονταν σε μεγάλα αστικά κέντρα πριν και μετά το 1913. Σύμφωνα με τα Συντάγματα του 1899 και 1907 (άρθ. 51 και 61 αντίστοιχα), κάθε μουσουλμάνος βουλευτής έπρεπε να συγκεντρώσει τουλάχιστον 5.000 ψήφους για να εκλεγεί. Από τις έδρες 138 καταλαμβάνονταν από χριστιανούς και 50 από μουσουλμάνους βουλευτές, οι οποίοι ορκίζονταν στο Κοράνιο (58, Σ 1907). Αργότερα ο αριθμός των βουλευτών μειώθηκε, όπως και η αναλογία των μουσουλμάνων: 114 χριστιανοί βουλευτές και 16 μουσουλμάνοι. Από τους τελευταίους 6 εκλέγονταν στα Χανιά, 6 στο Ηράκλειο και 4 στο Ρέθυμνο. Αντίστοιχα, σύμφωνα με το Ν. 625, οι μουσουλμάνοι ψηφοφόροι συνιστούσαν ξεχωριστό εκλογικό σώμα. Οι βουλευτές, σημαντικά στελέχη των μουσουλμανικών *δημογεροντιών*, αποτελούσαν ουσιώδη δίαυλο επικοινωνίας των μουσουλμανικών κοινοτήτων με τις κεντρικές αρχές. Οστόσο, η ολοένα αυξανόμενη τάση της πλειοψηφίας της Κρητικής Βουλής υπέρ της «Ένωσης» με το Ελληνικό Βασίλειο, δημιουργούσε ανησυχίες και καχυποψία στους μουσουλμάνους βουλευτές, ενώ παράλληλα η αριθμητική τους συρρίκνωση μετέβαλε τα ποσοστά αντιπροσώπευσής τους σε θεσμικά όργανα του κράτους και κατά συνέπεια μείωσε την ισχύ της πολιτικής τους παρέμβασης.

iv. Τα ισλαμικά δικαστήρια

Ως άμεσο στοιχείο της οργάνωσης των μουσουλμάνων στην Κρητική Πολιτεία στη βάση του *μυδδέι*, τα Ιερατικά δικαστήρια λειτούργησαν με ρητή συνταγματική πρόβλεψη. Στη μετά το 1913 εποχή τα δικαστήρια αυτά διατηρήθηκαν, όπως και παντού στην Ελλάδα σε εφαρμογή της Συνθήκης των Αθηνών (1913). Έτσι, Ιεροδικεία λειτούργησαν μέχρι την ανταλλαγή πληθυσμών στα Χανιά, Ρέθυμνο, Ηράκλειο, Ιεράπετρα, με αρμοδιότητα σε θέματα οικογενειακού και κληρονομικού δικαίου των μουσουλμάνων της περιφέρειάς τους. Ο καθής ασκούσε καθήκοντα ιεροδίκη, με αναπληρωτή του το μουφτί, που ήταν επιφορτισμένος και με την ερμηνεία του κορανίου. Και οι δύο διορίζονταν και μισθοδοτούνταν από το κράτος, εκτός από την περίοδο 1903-1913, κατά την οποία η μισθοδοσία τους επιβάρυνε τις τοπικές μουσουλμανικές κοινότητες.

Δεν ήταν απαραίτητο ο καθής και ο μουφτής να είναι Κρήτες πολίτες (104 in fine, Σ 1907), καθώς ήταν δύσκολο να βρεθούν ιερωμένοι με τα απαιτούμενα προσόντα μεταξύ του τοπικού πληθυσμού. Έτσι, ορισμένοι καθήδης διορίστηκαν με υπόδειξη του Σεΐχ-ουλ-ισλάμ (θρησκευτικού ηγέτη των σουνιτών μουσουλμάνων της Αυτοκρατορίας) από την Κωνσταντινούπολη. Το ζήτημα πήρε πολιτικές προεκτάσεις, όταν οι καθήδης αμφισβήτησαν την αυτονομία της Κρήτης. Με Διάταγμα της 30.4.1900 απολύθηκαν και τα καθήκοντά τους ανέλαβαν οι ντόπιοι μουφτίδες. Το ζήτημα επανήλθε, λαμβάνοντας διαστάσεις κρίσης το 1911, όταν η Οθωμανική κυβέρνηση αποφάσισε μονομερώς να διορίσει και να στείλει στην Κρήτη καθήδης. Συλλαλητήρια σε όλο τον οθωμανικό κόσμο υποστήριξαν την απόφαση αυτή, ενώ βίαιες αντιδράσεις κατά της απόφασης ξέσπασαν στην Κρήτη. Το διπλωματικό αυτό επεισόδιο έληξε με την κήρυξη των Βαλκανικών Πολέμων, που έμελλε να αλλάξουν την πολιτική γεωγραφία της περιοχής.

Οι αρμοδιότητες των Ιεροδικείων προσδιορίστηκαν σε συνταγματικό επίπεδο (92, Σ 1899 και 105 Σ 1907) και αφορούσαν στο γάμο, και σε όλα τα νομικά ζητήματα τα σχετικά με το διαζύγιο, τη διατροφή, την επιμέλεια τέκνων, αλλά και τις διαφορές κληρονομικού δικαίου. Με το Ν. 434/1901 προσδιορίστηκαν αναλυτικά τα όρια της αρμοδιότητας του Ιεροδίκου. Ενώπιον του Εφετείου μπορούσε να προβληθεί η ιερατική απόφαση για ζητήματα κληρονομικού δικαίου ή ζητήματα διατροφής της συζύγου. Παράλληλα με τη δικαιοδοσία του καδή, ο μουφτής μπορούσε να εκδίδει γνωμοδοτήσεις (*φειβά*), με βάση την ερμηνεία του ιερού δικαίου, μη υποχρεωτικού χαρακτήρα. Οι αποφάσεις του Ιεροδίκου συντάσσονταν στην οθωμανική γλώσσα, μεταφράζονταν στα ελληνικά και ήταν άμεσα εκτελεστές από τα όργανα του κράτους (105 in fine, Σ 1907).

Τέλος, θα πρέπει να αναφερθεί ότι η ισότητα ανδρών-γυναικών είχε κατοχυρωθεί μερικώς ως προς το δικαίωμα δικαιοπραξίας και ως προς τα δικονομικά δικαιώματα και υποχρεώσεις των διαδίκων και των μαρτύρων.

Μετά την ένωση με την Ελλάδα το 1913, οι Μουφτείες συνέχισαν να διέπονται από το προηγούμενο καθεστώς. Μάλιστα με ρητή αναφορά του, το Διάταγμα 1449/1917 της προσωρινής Κυβέρνησης Θεσσαλονίκης, διατήρησε σε ισχύ ειδικά για την Κρήτη το Ν. 727 της Κρητικής Πολιτείας. Επίσης ο Ν. 2345/1920, που έθεσε το νομικό πλαίσιο λειτουργίας των Μουφτειών σε όλη την Ελλάδα, καθιέρωσε την ίδια εξαίρεση για την Κρήτη. Ωστόσο, οι προβλεπόμενες θέσεις καδή παρέμεναν κενές και τις δικαιοδοσίες του Ιεροδίκου συνέχισαν να ασκούν οι μουφτίδες, όπως συνέβαινε και στις υπόλοιπες (περίπου σαράντα) μουφτείες των μουςουλμανικών κοινοτήτων στην Ελλάδα.

ν. Γλώσσα και εκπαίδευση

Αν και γλώσσα των μουςουλμάνων της Κρήτης ήταν κατά συντριπτική πλειοψηφία η ελληνική, οι μουςουλμανικές κοινότητες διατηρούσαν ξεχωριστά σχολεία υπό τη διαχείριση της τοπικής δημογεροντίας και την επίβλεψη του Επιτρόπου (βλ. Υπουργού) Παιδείας. Σύμφωνα με τις σχετικές διατάξεις του νόμου 82/1899, σχετικά με την οργάνωση δημόσιας εκπαίδευσης, στα Χανιά, το Ρέθυμνο, την Ιεράπετρα και το Ηράκλειο πεντατάξια ειδικά σχολεία ιδρύονταν για τους μουςουλμάνους μαθητές (ξεχωριστά για αγόρια και κορίτσια) των περιοχών αυτών. Το 1899 λειτουργούσαν 21 μουςουλμανικά σχολεία με 2.308 μαθητές και το 1909 19 σχολεία με 1.917 μαθητές. Δευτεροβάθμιο σχολείο μπορούσε να ανοίξει εάν υπήρχε ενδιαφέρον από 30 τουλάχιστον μουςουλμάνους μαθητές. Σύμφωνα με το Διάταγμα 36/14.12.1910, η επίβλεψη των εν λόγω σχολείων αποτελούσε αρμοδιότητα της Ανωτέρας Διευθύνσεως Παιδείας, ενώ ο καδής της κάθε κοινότητας ήταν υπεύθυνος για τη λειτουργία των σχολείων αυτών. 15 χριστιανοί και 29 μουςουλμάνοι δάσκαλοι υπηρετούσαν στα μουςουλμανικά σχολεία το 1910, οι οποίοι και δίδασκαν τα μαθήματα στα ελληνικά και τα τουρκικά αντίστοιχα. Ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι διδάσκονταν ισότιμα και η ελληνική και η οθωμανική ιστορία, αλλά και το ότι τη θέση του Επιτρόπου Παιδείας κατείχε για χρόνια μουςουλμάνος.

Η εκπαίδευση στην τουρκική γλώσσα, η οποία συνέβαλε στη διαμόρφωση μιας οθωμανικής, πρωτο-τουρκικής ταυτότητας, φαίνεται ότι δημιούργησε ένα σημαντικό ζήτημα υστέρησης στη χρήση της ελληνικής, και ιδίως της καθαρεύουσας, στους μουςουλμάνους αποφοίτους των κοινοτικών σχολείων. Η διαπίστωση προκύπτει από τη συζήτηση που έλαβε χώρα στην Κρητική Βουλή, όπου με ένταση αμφισβητήθηκε η πρόταση να δοθεί πίστωση χρόνου για την εκμάθηση της ελληνικής στους μουςουλμάνους, ώστε να υλοποιηθεί το δικαίωμά τους στην ανάληψη δημόσιων αξιωμάτων (κυρίως δικαστών). Η έλλειψη άριστης γνώσης της

επίσης καθαρεύουσας ελαχιστοποιούσε προφανώς την προοπτική κοινωνικής και θεσμικής εξέλιξης των μουσουλμάνων, οι οποίοι δε υποτροφίες που δόθηκαν για το Πανεπιστήμιο Αθηνών δεν μπορούσαν να αντιστρέψουν την κατάσταση αυτή.

Μετά το 1913 τα κοινοτικά «μουσουλμανικά» («οθωμανικά» ή «τουρκικά» κατά τη νομική ορολογία της εποχής) σχολεία λειτούργησαν με παρόμοιο προς το προηγούμενο καθεστώς, το οποίο ίσχυε πλέον και στην υπόλοιπη Ελλάδα. Τα σχολεία ήταν κοινοτικά και δίγλωσσα, όπου τα ελληνικά διδασκόνταν συνήθως ως γλωσσικό μάθημα. Σπάνια μάλιστα γίνεται ειδική μνεία για τους μουσουλμάνους δασκάλους της Κρήτης σε νομικά κείμενα (βλ. Πρ. Διάταγμα της 19.8.1914 για το διδακτικό προσωπικό των σχολείων των Νέων Χωρών και Ν. 1242B/1919). Οι κατά τόπο μουσουλμανικές κοινότητες με περιορισμένα οικονομικά μέσα διόριζαν ως δάσκαλο τον ιμάμη για τη διδασκαλία του Κορανίου. Αξίζει να αναφερθεί μια εξαιρετική περίπτωση διδασκαλίας της γλώσσας αυτής εκτός του κοινοτικού εκπαιδευτικού συστήματος: Η τουρκική διδασκόταν στην Εμπορική Σχολή Ηρακλείου με έξοδα της «Οθωμανικής Δημογεροντίας του Ηρακλείου» (Βασ. Διάταγμα της 4/14.5.1920), προφανώς για τους μουσουλμάνους μαθητές της.

vi. Ασφάλεια

Το ζήτημα της ασφάλειας αποτελούσε σημαντική προϋπόθεση για την αναγνώριση της Κρητικής Αυτονομίας, με την εγγύηση των Δυνάμεων και την ανάληψη της πολιτικής ευθύνης από την κυβέρνηση της Πολιτείας. Στις εύθραυστες πολιτικές ισορροπίες, η κυβέρνηση επιχείρησε να εξαλείψει τα κρούσματα επιθετικότητας κατά της ζωής και περιουσίας των μουσουλμάνων και να επιβάλει την διακοινοτική ειρήνη. Στην ασφάλεια των μουσουλμανικών πληθυσμών αναφέρεται η εγκύκλιος 521/5.7.1905 της Επαναστατικής Συνέλευσης. Παρόμοια είναι και η εγκύκλιος 987/4.9.1905, με την οποία η Επαναστατική Συνέλευση κάλεσε τους Χανιώτες να απέχουν από πράξεις λεηλασίας και βιαιοπραγίας κατά μουσουλμάνων. Εν τέλει οι Δυνάμεις επέβαλαν στρατιωτικό νόμο για την επιβολή της ασφάλειας των τελευταίων και τη διακοπή του μεταναστευτικού ρεύματος. Και πάλι, η Εκτελεστική Επιτροπή με προκήρυξη της 4.6.1909, σχετικά με την αποχώρηση των Δυνάμεων από το νησί, καλεί τους Κρήτες να εγγυηθούν την ασφάλεια των μουσουλμάνων, ενώ παρόμοια έκκληση απηύθυνε και ο πρόεδρος της Συνέλευσης λίγα χρόνια αργότερα (Προκήρυξη της 14.2.1912). Η εγκατάσταση στην Κρήτη των πρώτων χριστιανών προσφύγων από τη Μικρά Ασία (1914) δημιούργησε νέο κύμα διακοινοτικής έντασης. Εν τέλει, η ανταλλαγή πληθυσμών κατέστησε κενές περιεχομένου τις θεσμικές προσπάθειες δημιουργίας όρων ειρηνικής συμβίωσης χριστιανών και μουσουλμάνων.

*Μουσουλμάνοι στην Κανούργια Χώρα Χανίων
(Αρχείο του Ε.Λ.Ι.Α.)*

Οι Κρήτες μουσουλμάνοι μεταξύ του *μιττάδεί* και της εθνικής μειονότητας

Ήδη από τις αρχές της ίδρυσης της Κρητικής Πολιτείας, χριστιανοί και μουσουλμάνοι ζούσαν «μαζί και χώρια», διατηρώντας διακριτούς θεσμούς και ενστερνιζόμενοι βαθμιαία αμοιβαία διακριτές ιδεολογίες. Έτσι, ο Ελληνοκρητικός εθνικισμός τέθηκε αντίπαλος ενός μουσουλμανοκρητικού οθωμανισμού και οι δύο κοινότητες κινδύνευαν να βρεθούν αποξενωμένες.

Στο πλαίσιο της θεσμικής εφαρμογής του συστήματος του *μιττάδεί* οι μουσουλμάνοι θεωρούνταν από την Κρητική Πολιτεία ως μια κοινότητα η οποία συμμετείχε στη διοίκηση επί τη βάσει ποσοτώσεων. Ειδικά μέτρα λαμβάνονταν υπέρ των μελών της κοινότητας αυτής, τα οποία σήμερα θα αποκαλούσαμε «θετική διάκριση». Τα μέτρα θα διευκόλυναν τη διαδικασία ενσωμάτωσης και θα βελτίωναν το επίπεδο ζωής της πλειονότητας και μειονότητας, μέσα από την επίτευξη όρων ειρήνης. Βέβαια, η συζήτηση σχετικά με τα μέτρα αυτά ήταν συνυφασμένη με την ανησυχία ότι ίσως καταστούν προνόμια, τα οποία ενδεχομένως θα παραβίαζαν τη συνταγματική αρχή της ισότητας. Από την άλλη πλευρά, κοινές νομικές προδιαγραφές αποτελούσαν στόχο της διοίκησης, ώστε να οριοθετηθούν οι σχέσεις μεταξύ πολιτών και κράτους, μέσω αρχών που εξέφραζαν την ελληνική πλειοψηφία και την ελληνική εθνική ιδεολογία.

Σταδιακά, όσο οι Έλληνες χριστιανοί προσέβλεπαν στην ένωση με το Ελληνικό Βασίλειο μέσα από την κατοχύρωση συμβολικά των εθνικών δεσμών με τη «μπατέρα πατρίδα», τόσο οι μουσουλμάνοι αντιδρούσαν και προσέγγιζαν την Οθωμανική Αυτοκρατορία, ως μια εναλλακτική δική τους «μπατέρα πατρίδα» και τον αναδυόμενο τουρκισμό ως «πατρικό τους έθνος». Η θέση των μουσουλμάνων Κρητών στο ελληνικό κράτος από το 1913 δεν άλλαξε, αν και μειώθηκε αισθητά η σημασία των ειδικών ποσοτώσεων υπέρ των μουσουλμάνων. Η θεσμική *μιττάδειοποίηση* άνοιγε τον δρόμο στην ιδεολογική *εθνοποίηση*, κυρίως της ελίτ των μουσουλμανικών κοινοτήτων, ενώ παράλληλα οι κοινοί καθημερινοί δεσμοί μεταξύ χριστιανών και μουσουλμάνων ήταν στενοί και αλληλοσυμπληρούμενοι. Η ανταλλαγή πληθυσμών του 1923 έμελε να διαχωρίσει οριστικά τους Κρήτες με βάση τη θρησκεία, σε μία εποχή που το δίκαιο τάχθηκε στην υπηρεσία των εθνικών ιδεολογιών.

Τουρκοκρητικός «έμπορος φάσκιών»
(Αρχειό Βικελαίας Δημοτικής Βιβλιοθήκης)